

Funkce reflexe ve vědě a úkol filosofie [1994]

Věda je rozsáhlý, velmi komplexní fenomén, navíc propojený četnými vazbami s jinými fenomény, jež náleží do oboru jejího zájmu, ale také s takovými, které si bere na pomoc nebo od kterých naopak očekává pomoc a podporu, případně jako jako odměnu či výměnu za své vlastní služby. Velmi důležitá je v tomto ohledu především obousměrná vazba mezi vědou a technikou. Tím vším se nemůžeme zabývat, ale musíme si toho být stále vědomi a nezapomínat na to.

Samo slovo „věda“ poukazuje k nejdůležitější stránce vědy, totiž k vědění. Podobně tomu je už v latinském slovu „scientia“, odvozeném od slovesa „scire“. Lze proto předpokládat, že nedostatky, meze a dokonce snad nepřítomnost vědění a tudíž také vědy a vědecké práce vůbec můžeme vidět všude tam, kde vědci něco nevědí, a to nikoliv pouze jednotliví vědci, ale zejména kde to nevědí ani jiní vědci. Jednotlivý vědec nemůže vědět všechno; právě proto se vyvinula a nadále stále mocněji uplatňuje jednak tzv. odborná specializace, jednak vědecká spolupráce. Obojí stojí na předpokladu, že vposledu není rozhodující, co ví anebo neví konkrétní vědec, ba ani co vědí všichni vědci jednoho oboru, nýbrž co vědí všichni vědci všech oborů a co zahrnují všechny vědní disciplíny dohromady (tedy ne pouze to, co je aktuálně přítomno ve vědomí všech vědců, ale co je nějak zaznamenáno, zaregistrováno, a to ať už jenom v paměti nebo v poznámkách, publikovaných článcích a monografiích atd. a co lze dešifrovat, oživit a aktualizovat).

Ovšem ani nejkrajnější specializace a nejúčinnější dělba práce tohoto druhu nemůže vést a nevede k vyčerpávajícímu vědeckému poznání, neboť především jednotlivé poznatky a tzv. fakta jsou pouhou abstrakcí, platnou jen v jistém rámci a za vymezených podmínek, zatímco na druhé straně je sjednocení všech takových poznatků vždycky obrovským problémem, už proto, že různé vědní obory užívají nejen různých metod bádání, ale také protože hovoří odlišnými jazyky (což představuje značnou potíž pro dorozumění a vážnou překážku spolupráce). Kromě toho každé jednotlivé faktum nebo úzce vymezená skupina či uspořádaná množina fakt má smysl a význam jen v určitých širších kontextech dvojího druhu, totiž v kontextech jednak věcných, „reálných“, jednak myšlenkových, logických, „teoreticko-instrumentálních“. Poznat a vědět něco „faktického“ znamená vždycky stát na nějakých předpokladech, které ve formulaci samotného poznatku nejsou vysloveny. Skutečná věda začíná teprve tam, kde si je vědec těchto nevyslovených předpokladů vědom, tj. kde o nich také ví, a to neméně přesně, než ví ve svých poznatcích a znalostech nějaké „faktičnosti“, kterých vědec nějak nabyl a které výslovně formuluje.

K témuž závěru můžeme dojít také jinou cestou. Věda totiž není pouhým souborem poznatků a vědomostí, nýbrž je to aktivita, činnost, mezi jejímiž cíli mají poznatky a vědomosti sice své důležité, ale nikoliv výhradní místo. Má-li tato činnost vést k poznatkům a vědomostem vskutku vědeckým, tj. spolehlivým a pravdivým, musí vědec vědět, co dělá, když je vědecky činný, tj. když vědecky pracuje. V čem spočívá taková vědecká činnost resp. práce? Nemůže být pochybností o tom, že úroveň, kvalita a význam vědecké práce jsou především závislé na úrovni a kvalitě vědcova myšlení. Sebelepší přístroje, sebedokonalejší laboratorní vybavení není k ničemu, není-li uspořádání experimentu dostatečně promyšleno. Ovšem samo promyšlení připravovaného experimentu (a jeho vyslovené i nevyslovené, myšlené i nemyšlené předpoklady) může rovněž mít povahu experimentu, totiž myšlenkového experimentu; přinejmenším ji vždycky má v případech, kdy je třeba prověřit správnost dosavadních zásadních přístupů a eventuálně je korigovat. Kritický postup ve vědě vyžaduje nejenom obezřetnost v přijímání starých i nových „faktů“ jako platných, ale také ustavičnou připravenost vydávat počet z teoretických východisek a předpokladů, jakož i ochotu uvažovat o jejich oprávněnosti a zdůvodněnosti.

Závěr těchto úvah je zřejmý: k vědě a její vědeckosti náleží nejen vědění o předmětných skutečnostech, ale nezbytně také vědění o tom, co vědec podniká, aby se o předmětných skutečnostech něco dozvěděl a aby své poznatky a vědomosti nejen vyslovil, formulovat, ale vůbec myslil. A právě s tím je spojena jedna závažná nesnáz. Důsledkem specializace, která předpokládá rozdělení kompetencí podle vědeckých oborů, je mj. nejen získání zřetelné a určitě vymezené

kompetence pro každý takto ustavený obor, ale také neméně zřetelná a neméně určitě vymezená ztráta jiných kompetencí, totiž především ztráta kompetence zabývat samostatně a právoplatně tím, co spadá do rámce a také do kompetence jiných speciálních oborů. To se ostatně vcelku všeobecně uznává. Nastane-li potřeba hranice takto na základě dohody vymezených kompetencí z vážných důvodů překračovat, děje se tak buď ve spolupráci dvou nebo více speciálních disciplín nebo dokonce vytvořením nové disciplíny hraniční. Nejnověji známe celou řadu případů, kdy nové speciální disciplíny nevznikají jen na hranici dvou nebo tří disciplín, ale nepříč dosavadnímu dělení, takže se stávají jakýmsi „vícehraničními“ mezidisciplínami nebo super-disciplínami jakoby v nových dimenzích, o kterých se původně vůbec neuvažovalo.

Nevyjasněná je však situace tam, kde má vědec držet pod přísnou kontrolou své vlastní vědecké myšlení. Neexistuje totiž žádná specializovaná disciplína, která by byla dostatečně vybavena nezbytnými odbornými prostředky, jež by jí dovolovaly mít v plném rozsahu pod kontrolou jak myšlení vědce jakýmkoliv způsobem specializovaného, ale také své vlastní myšlení (což musíme považovat za nutnou podmínku, neboť jinak bychom museli hledat nějakou další, nadřazenou disciplínu, která by podobnou službu uměla prokázat oné první, a tak dále až do té chvíle, kdy by byla splněna výše zmíněná podmínka). Ve světě předmětných skutečností není žádných ostře se zařezávajících hranic, a proto je ustavení hraničních disciplín zásadně vždycky možné. Podstatně jiná je však situace tam, kde nejenže hranice není ani na základě dohody vymezená, ani zase jinam posunutelná, ale kde vlastně vůbec nejde o hranici, nýbrž o příkop či možná přímo propast, protože na jedné straně máme předmětné skutečnosti, na druhé straně vědomí, myšlení a poznání těchto skutečností. Proto si nyní svůj postup rozdělíme tak, že se nejprve vydáme cestou zřejmější a průhlednější, totiž cestou, kterou se i samy vědy zásadně mohou přibližovat skutečnosti, a na této cestě si poukážeme na některá vcelku bez potíží nahlédnutelná manka a desiderata vědecké práce a vědeckých postupů. Teprve v druhém sledu se pokusíme o radikálnější kritiku, v které se soustředíme na stížnosti čili gravamina, které snad žádný filosoficky nepoučený vědec-specialista nebude nejen ochoten, ale vlastně ani schopen a dosavadní tradicí oprávněně respektovat, ba ani jen abstraktně a bez vůle k nějaké proměně vědeckého myšlení uzнат.

Patočka se jednou vyjádřil, že jednotlivé odborné vědy si mezi sebe rozdělily univerzum, ale že už nejsou schopny je – v podobě výsledků svého zkoumání a poznávání – dát opět dohromady. Tento výrok je založen na metafoře a proto se nepochybně vystavím námitce, že tuto metaforu rozvíjím a zatěžuji nad přípustnou mez. Podnikám to však jako experiment, jako jistou zatěžkávací zkoušku, jak ji známe i z jiných souvislostí. Na jedné straně se totiž musíme tázat, zda ona nezpůsobila věd uspořádat výsledky své vědecké práce tak, aby postihly univerzum, z něhož vědy příslušný předmět svého vědeckého zkoumání vydělily a od světa vcelku jakož i od jednotlivých konkrétních celků abstrakcí odloučily, není způsobena tím, že právě svou specializací ztratily kontrolu nad tím, zda při dělení univerza nezůstalo něco zapomenuto, zda to někam nezapadlo nebo zda to nebylo rovnou shozeno pod pracovní stůl. Náprava by pak spočívala v ustavení (eventuelně v znovuustavení) takové disciplíny, která by neztrácela kontakt s celkem veškerenstva a zároveň byla natolik schopna kritického přístupu k ostatním disciplínám, že by jejich přehlédnutí přivedla na světlo. Takovou disciplínou byla dlouho filosofie, ale od jisté doby považujeme za filosofii i takové disciplíny resp. myšlenkové stavby, které přestaly dbát na celek a které se rovněž – podobně jako odborné vědy – omezují na určité části nebo aspekty veškerenstva. Navrhují, abychom přinejmenším pro dnešní uvažování vyhradili název „filosofie“ pro myšlenkovou disciplínu, která neztrácí svůj vztah k veškerenstvu, k univerzu, tj. ke světu vcelku a ve všech dimenzích. (Důraz na otázku, zda je filosofie takto chápaná schopna se vztahovat k univerzu přímo nebo jen nějakým prostřednictvím, např. díky zprostředkování odborných věd, považují za zbytečný, protože sama tzv. bezprostřednost je předsudečný a přímo zmatečný koncept: žádné poznání není bezprostřední, a pokud bychom vůbec něco bezprostředního někde objevili, nemělo by to žádný vztah k poznání.)

Je tu však ještě druhý aspekt, a tím je sama skutečnost rozdílu mezi hromadou a celkem, jak ji asi poprvé tematizoval Hérakleitos. Nejde totiž jen o úplnost výčtu všech partikulárních skutečností,

nýbrž o to, co ze všech v jejich úhrnu, v jejich shromážděnosti v jeden jediný soubor (a tu nechme zatím stranou otázku, co je vlastně do takového „jednoho“ souboru, tj. na jedinou hromadu shrnuje) vlastně vytváří celek (a ovšem zda vůbec něco takový celek vytváří). Celek je víc než souhrn, soubor všech částí. To, nač specializované vědecké disciplíny při dělení univerza zapomínají, nejsou jen nějaké části nebo složky univerza, ale právě univerzum samo. Filosofie, kterou jsme chtěli pověřit dohledem na to, aby se na něco nezapomnělo, se proto nemůže soustřeďovat jen na nějaké odštěpky, třísky a drobtý, nýbrž právě na celek jakožto na celek, a to bez ohledu na to, zda jde o celek veškerenstva nebo o nějaký jednotlivý, partikulární celek, který v tomto veškerenstvu má své místo a který izolován od veškerenstva ztrácí nejen toto místo, ale vůbec smysl. Odtud je zřejmé, že odborné vědy se už svou odborností, svou specializovaností odsuzují ke ztrátě vnímavosti pro smysl věcí, neboť tento smysl vždycky poukazuje za hranice toho, pro co je ta či ona věda kompetentní. To ostatně souvisí s jejich abstraktností: tím, že se soustředí jen na něco vyděleného a odděleného a že od ostatní skutečnosti abstrahují (a to jak pokud jde o celek veškerenstva, tak v případě jednotlivých celků), ztrácí se jim konkrétní skutečnost sama.

Až dosud jsme soustředili svou pozornost na to, co vědě resp. vědám uniká nebo co se jejich přístupem a postupem vymyká z té skutečnosti či těch skutečností, jimiž se zásadně mohou zabývat. Nyní bych rád přešel ke skutečnosti nebo skutečnostem, které se naopak tradičnímu vědeckému přístupu a postupu, jak se vyvinul a nadále ve vědách uplatňuje, zcela nebo alespoň co do své kvalifikovanosti a náležitosti prostě vymykají. To musíme už jen formálně hned na počátku vyjasnit. Nemám tu vůbec na mysli nějakou zeď, která by pro vědu (pro vědy) byla neprostupná, ani žádnou neschopnost ze strany vědců, která by je diskvalifikovala už jen jako vědce. Jde mi pouze o zdůraznění jednoho rysu vědy, jak se historicky ustavila (a to ne bez výrazného vlivu a tudíž také viny filosofů a filosofie). A ovšem jde mi také o to, navrhnout, aby sami vědci v tom viděli jednu z výzev, na něž jsou právě jakožto vědci povinni odpovědět – a po mém soudu to nemohou udělat bez závažné revize a následné proměny některých paradigmat. Mým cílem vůbec není takovou proměnu rozvrhnout a navrhnout, neboť filosofové mají dost podobné práce se svou vlastní disciplínou. Rád bych však dosáhl toho, aby filosofové ve svých reflexích, jimž podrobují vědu a vědecké podnikání, vědce filosoficky stimulovali a snad inspirovali směrem, na který pomýšlejí a o kterém přemýšlejí jen málokterí z nich. Dovolte mi proto, abych z myšlenky, kterou jsem už na začátku výkladu formuloval, vyšel sice znovu, ale tentokrát jiným směrem, a zejména abych se pokusil to dotáhnout do takových důsledků, které přinejmenším prima vista asi nemohou nevyvolat nejen nechuť a odpor zarputilých vědeckých konzervativců a tradicionalistů, ale na druhé straně zase nepochybně mnohem problematičtější zájem a pro kritického myslitele nápadně falešnou jakoby otevřenost ze strany zástánců pseudovědy nejrůznějšího druhu a kalibru.

Řekli jsme už na začátku, že do vědy nepatří jen to, co jednotlivý vědec anebo mnozí, dokonce všichni žijící vědci aktuálně vědí, co si uvědomují, co mají aktuálně na mysli, ale také to, co třeba právě ani na mysli nemají, ale co si zásadně mohou uvědomit v rámci toho, co aktuálně na mysli mají nebo jen mít mohou. Nyní bych to chtěl zásadně rozšířit: tady nemusí nutně jít jen o to, co už někdy někdo na mysli aktuálně měl a co si tedy další vědci mohou ve svém aktuálním vědomí obnovit, znovu uvědomit, ale i o to, co nějaký vědec nebo vůbec myslitel zřetelně na mysli neměl nebo co přinejmenším nikde nezaznamenal, co nepovažoval za dost důležité, aby to poznamenal nebo aby se tím doložitelně podrobněji zabýval, co tedy nikdy neformuloval a druhým nesdělil, ale co lze na základě toho, co vyslovil či napsal, interpretovat jako nějak myšlené, byť nevyslovené, neformulované. Ironizující formulace Odo Marquardta, vymezující hermeneutiku jako disciplínu, která nám dovolí přečíst v textu to, co tam není, je vlastně hluboce pravdivá dokonce ve smyslu, který se zdá být až triviální: to, co je před námi na stránce nějaké knihy nebo nějakého rukopisu, není vlastně ani žádný text, nýbrž jen papír pokrytý jakýmsi značkami. Textem se tyto značky stávají teprve pro toho, kdo ví, co to text je a že je možno text číst. V tom smyslu každé sdělení, každá myšlenka, kterou jsme s to z textu vyrozumět, je něčím, co v textu (tj. na potištěném nebo popsáném papíru) není. Jistě je však zřejmé, že tu máme na mysli víc než onu nejzřejmější rovinu interpretace textu – už proto, že poukážeme na to, co se vědec nebo myslitel ani nepokusil artikulovat v podobě nějakého textu.

Ani zde se však nemusíme a dokonce ani nesmíme zastavit. Při interpretaci a vůbec v reflexi nejde jen o to, přivést k slovu to, čemu se sice z pera autora nedostalo náležitě formulace, ale přece jenom navzdory všem rizikům můžeme rekonstruovat jako a dále, co lze interpretovat jako to, co myslel, i když pro to nemůžeme přinést doklad v podobě jednoznačného citátu. Analýza kratšího nebo rozsáhlejšího textu spolu s přihlédnutím k širším až i nejširším kontextům všeho toho, co autor napsal nebo otiskl, vynikajícímu interpretovi (jako byl např. Patočka) dovolí formulovat i to, co interpretovaný autor nikde neřekl ani nenapsal, ale co vynikajícím způsobem vystihuje jeho myšlenku, takže to tak docela dobře napsat mohl. Překročíme Rubicon a připustíme, že takto můžeme za šťastných okolností přivést ke slovu dokonce i něco, co nejenom autor nikde nenapsal a neřekl, ale co – jako dítě své doby, jako myslitel zapojený do určitého historického kontextu – ani říci či napsat nemohl, protože to takovým způsobem nemohl vůbec pomyslet. Teprve v kontextu toho, s čím přišli další, pozdější myslitelé, se mohla určitá starší myšlenka vyjevit v nové podobě, v novém, plnějším smyslu a významu, teprve pak se mohla vyjevit ve své plné závažnosti a ukázat na důsledky, o nichž dosud nikdo, ani sám autor, neměl ponětí.

S tím je úzce spjata problematika tzv. nemyšleného. Filosofie je velmi obezřetná všude tam, kde se něco jeví být zcela samozřejmé, a to ne proto, že by zásadně chtěla všechno zproblematizovat, že by o všem chtěla zásadně pochybovat (jak tomu rozuměli někteří klasici), nýbrž proto, že si s postupem dějin myšlení stále víc uvědomuje, že přesný význam nějaké formulace se může vyjevit pouze v kontextu, a to nejenom v kontextu s tím, co už bylo jindy a jinde vysloveno, nýbrž také v kontextu s tím, co dosud nikde a nikým vysloveno nebylo, ale co eventuelně někdy v budoucnosti snad vysloveno bude. Tak, jako význam toho, co bylo vysloveno, pochopí správně jen ten, kdo porozumí také tomu, co vysloveno nebylo, ale bylo spolumyšleno, tak platí i to, že samotné myšlené zakládá svůj smysl nejenom na jiném myšleném a v kontextu s jiným myšleným, ale také na lecčem nemyšleném a v kontextu s nějakým určitým, dokonce pro daný případ specificky určitým nemyšleným.

Po tomto obecném a možná až příliš obecném uvedení do příslušné problematiky se můžeme pokusit o aplikaci. Připustíme, že se nám může zdařit vymezení vědeckosti vědy z filosofických pozic. Může se s tím filosofie spokojit? Nemusí se filosof cítit přímo povinován prověřit, co nevysloveného má ve vědách nepominutelnou a nenahraditelnou funkci všude tam, kde vědec něco promýšlí a pak formuluje? A nemusí se filosof tázat ještě hlouběji, co nemyšleného, tj. specificky (a tedy určitým způsobem) nemyšleného je třeba ve filosofické reflexi vědy myslit, aby se vyjevil plný (nebo alespoň plnější) smysl toho, co vědec formuloval, nebo co ani neformuloval, ale co jako myšlené je nezbytným předpokladem nejenom jeho formulací, ale jeho neformulovaných myšlenek? A ještě jeden krok, neboť filosofie se nemůže – alespoň po mém soudu - oddávat jen nějakému neutrálnímu, ve věci neangažovanému zkoumání a pouze zkusmým a nezávazným pokusům o nejrozmanitější interpretace: Je ono vědci a vědou vůbec nevyslovené, ale spolumyšlené, zejména však ono ani nemyšlené, ale specifickým způsobem spolu-nemyšlené, o jehož přivedení k myšlenosti a k vyslovenosti se filosofie musí a má snažit, legitimní, oprávněné, ospravedlnitelné, ano: správné? Pravé?

Nebudu tu předvádět detailně ani jeden doklad toho, že dosavadní úvahy nejsou jen jakousi pseudofilosofickou fantasmagorií. Jediné, čím skončím, bude omezeno na malou připomínku jednoho i pro filosofii, zejména však pro vědy a vůbec pro celou evropskou myšlenkovou tradici mimořádně závažného nedostatku samotného používaného pojmového aparátu. Tento nedostatek či spíše chybnost spočívá v tom, o čem nejraději mluvím jako o zpředměťujícím nebo zjednodušeně předmětném myšlení. To by však už vedlo jiným směrem a zejména do jiných kontextů. Skončím tímto konstatováním: reflexe vědy je neuralgickým bodem vědecké práce a vědeckého myšlení. Žádná věda se bez reflexe nemůže obejít, ale zároveň ji nemůže provádět v rámci své vlastní vědecké kompetence. K vědeckosti vědy náleží vědění toho, co vědec dělá, když myslí. Ale právě tuto podmínku nemůže vědec splnit nikdy jako vědec. A tak míra vědeckosti jeho vědecké práce a jeho celého vědeckého počínání je závislá na míře diletantismu (čili nevědeckosti), s jakou kontroluje vědeckost svého myšlení. Po mém soudu je tu pouze jediné východisko: vědec se musí opřít o nějakou filosofii, která

mu v tom dokáže být skutečnou pomocí. Na druhé straně to je zase výzva k filosofům: ti musí vzít vědu a vědy naprosto vážně, najít způsob, jak s nimi komunikovat, tj. jak se od nich mnohému přiučit, ale jak jim zase naopak poskytnout služby, které se samotným vědám a jejich možnostem vymykají. Ale i to by nás přivedlo zase k jinému tématu, totiž k otázce možné spolupráce věd s filosofiemi a vědců s filosofi (a naopak).

7. 6. 1994, LvH

[další nalezené poznámky:]

nemyšlené, ale jako takové specificky nemyšlené, které přinejmenším my dnes chápeme jako nevyslovený a snad tehdy vůbec nemyšlený, ale nutný předpoklad vysloveného a na základě rekonstrukce také myšleného.

a) meze vědeckosti vědy jsou dány mírou diletantismu, s jakou vědec kontroluje své myšlení

b) problém zpředměťujícího charakteru řecké pojmovosti

c) poznání je založeno na pochopení souvislostí – v tom vidíme „smysl“

e) smysl má vždy metaforickou povahu: vede nás dál, k širším kontextům

f) ideál poznání „faktů“ contra ideál poznání „smyslu“

g) do vědy tedy nepatří jen to, co jeden anebo mnozí, dokonce všichni žijící vědci aktuálně vědí, co mají aktuálně na mysli, ale také to, co na mysli nemají, ale co si lze si uvědomit v rámci toho, co aktuálně na mysli mají nebo mít mohou – a tady nemusí nutně jít jen o to, co už někdy někdo na mysli aktuálně měl, ale i to, co zřetelně na mysli neměl, ale co lze na základě jeho vysloveného či napsaného interpretovat jako myšlené, ale nevyslovené, a dále, co lze interpretovat jako nemyšlené, ale jako takové specificky nemyšlené, které přinejmenším my dnes chápeme jako nevyslovený a snad tehdy vůbec nemyšlený, ale nutný předpoklad vysloveného a na základě rekonstrukce také myšleného.

(původně:) 6.–7. 4. 1994 v Třešti